

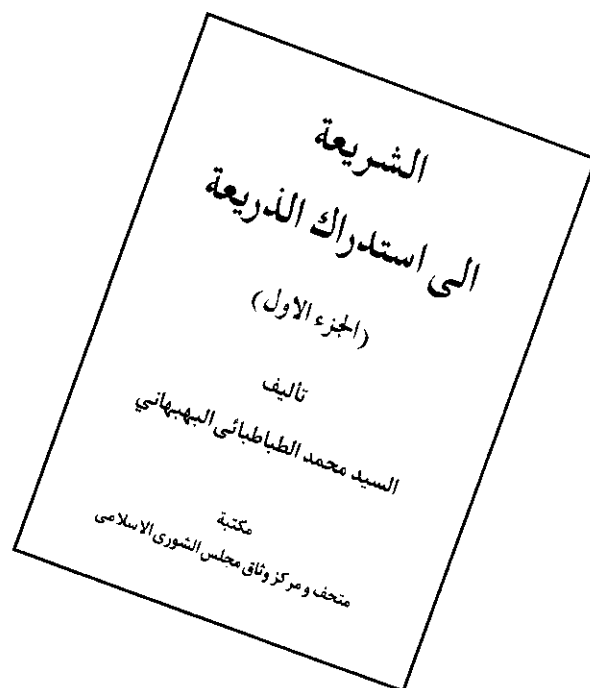
نگاهی به

الشریعة الی استدراک الذریعة

علی اکبر صفری

انتشارات آستان قدس رضوی در مشهد منتشر گردید. مرحوم آقا بزرگ طهرانی در این کتابشناسی تعداد ۵۵۰۹۵ عنوان کتاب را که اگر کتاب‌هایی که در ضمن سایر مدخل‌ها معرفی شده به این عدد بیافزاییم حدود ۵۵۵۰۰ عنوان کتاب را در ۱۱۵۵۴ صفحه معرفی کرده است. وی در این معرفی‌ها که به کتاب‌های شیعه (امامی، زیدی اسماعیلی) اعم از فارسی، عربی، ترکی، کردی، اردو به ترتیب نام اوّل کتابها و طبق حروف الفبا می‌پردازد، صاحب الذریعة برای تألیف این اثر از سال ۱۳۲۹ و تا روزهای آخر حیات طیبه خود (سال ۱۳۸۹ ق) قریب به شصت سال به تحقیق پرداخت و به کتابخانه‌های عمومی کشورهای ایران، عراق، سوریه، فلسطین، حجاز، مصر و ... و بسیاری از کتابخانه‌های خصوصی در این کشورها مسافرت کرده است ۶۴ کتابخانه را شخصاً تحقیق نمود و فهرست‌های بسیاری را مطالعه کرد،

در این اثر تحقیقات بسیاری در زمینه‌های کتابشناسی، نسخه‌شناسی، رجال، تراجم، لغت، معرفی ترجمه‌ها، تصحیح اشتباهات دیگران در نام کتاب‌ها و وفات مؤلفین، توضیح اصطلاحات علوم، مقالات موضوعی کتاب‌ها و ... آمده است. پس از آنکه طی سال‌های گذشته کتابهایی درباره الذریعة تألیف شدند، از جمله تبویت الذریعة، اعلام الذریعة، تلخیص و ترجمه الذریعة به عنوان مصنفات شیعه، مقالات الذریعة، تعلیقات الذریعة در کتاب مع موسوعات رجال الشیعه و نسخه پژوهشی و طرح تدوین کتابشناسی بزرگ شیعه و ... درباره مستدرکات الذریعة (آنچه

الشریعة الی استدراک الذریعة (الجزء الاول)، تألیف السید محمد الطباطبائی البهبهانی (منصور)، مکتبة متحف و مرکز وثاق مجلس الشوری الاسلامی ۳۷۲ ص وزیر.

چندی پیش در راستای معرفی آنچه بر روی جلد آمده است «سلسله فی تصانیف الشیعه» تعلیقات استاد عبدالحسین حائری و مستدرکات الذریعة با عنوان «الشریعة الی استدراک الذریعة» از سوی کتابخانه مجلس شورای اسلامی به بازار چاپ و نشر عرضه شد. برای نقد و معرفی این کتاب ناگزیر به معرفی اجمالی الذریعة می‌باشیم.

الذریعة و مستدرکات

دائرة المعارف بزرگ کتابشناسی شیعه «الذریعة الی تصانیف الشیعه» اثر عظیم و گرانسنگ علامه آقا بزرگ طهرانی (۱۲۹۳ ق - ۱۳۸۹ ق) می‌باشد که در ۲۵ جلد - جلد نهم که شامل فهرست دیوان‌های شاعران شیعه در چهار مجلد است - طی حدود نیم قرن از سال ۱۳۵۵ ق تا ۱۳۹۸ ق در نجف و تهران به طبع رسید و مستدرکات و یادداشت‌های مؤلف به اهتمام جناب استاد بزرگوار سید احمد حسینی اشکوری در سال ۱۴۰۵ ق به اهتمام

حذف مکررات و موارد مخدوش از نصف تعداد عناوین هم کمتر خواهد شد. این نوع ساختار و آمار بر خلاف روش تدوین الذریعه می باشد و حتی بعد از ده سال از تألیف الذریعه هیچ نوآوری عرضه نشده، بلکه پسرقت داشته است، چرا که می توان در معرفی کتاب خطی به تمام موارد تحقیقی از جنبه های کتابشناسی، نسخه شناسی، موضوع شناسی، متن شناسی و حتی جنبه های هنری پرداخت.

از بدیهی ترین اشتباهات مؤلف در تدوین استدارک، اشتباه در تاریخ تألیف الذریعه است، چرا که الذریعه مانند تمامی دائرة المعارف ها و معجم ها محدود به زمان مشخص می باشد و به معرفی آثار مکتوب شیعه از آغاز قرن اول تا سال ۱۳۷۰ ق پرداخته شده است و مرحوم آقا بزرگ در جلد ۹ ص ۲۹۶ آورده است: «اتخذنا هذا العام آخر سنة نذكر التصانيفه المولفه فيما فی کتابنا الذریعه و ترکنا الآتی و اللاتین بعدنا لیکر فی المستدرک... فبعد هذا التاريخ لان ذکر فی الذریعه الاما الفت سابقاً علی هذا التاريخ او فيما و لا نزيد علی ما کتبتنا حتی اليوم الا الکتب القديمه و تجمع بعدئذ فی المستدرک»، مؤلف بعضی کتابهای تألیف شده بعد از این تاریخ را نیز به عنوان مستدرک آورده است، برای نمونه شماره های ۱۸، ۱۹، ۹۳، ۳۴۲ را نگاه کنید: اجوبه المسائل = بیست پرسش و پاسخ او فوائد هشگانه و اجوبه المسائل اوسی پرسش و پاسخ که از جمله کتاب های آیت الله سید علی موسوی بهبهانی اند (۱۲۶۴ - ۱۳۵۳ هـ ش) که در اصل به این عناوین می باشند. بیست پرسش پیرامون موضوعات اعتقادی و پاسخ آنها، چاپ قم، چاپخانه قم، چاپخانه حکمت، ۱۳۴۹ ش، رقعی، ۷۵ ص و سی پرسش و پاسخ پیرامون موضوعات اعتقادی و پاسخ آنها، چاپ اصفهان، حسینیه عمادزاده اعتقادی و پاسخ آنها، ۱۳۴۹ ش، رقعی، ۱۰۴ ص،

مؤلف با تصرف و جعل عناوین آنها را «اجوبه المسائل» یا «فوائد هشگانه» تألیف دیگر مؤلف معرفی کرده است که این کتاب در الذریعه (ج ۱۶، ص ۳۶۳) فهرست شده است، این دو کتاب در اصل بیست و یک سؤال بوده و در چاپ بعدی با اضافه کردن ده سؤال سی پرسش و پاسخ چاپ شده است، مضاف بر اینکه از تألیفات آیت الله موسوی بهبهانی به غیر از آثاری که در الذریعه آمده است یا رساله عملیه، التوحید الفائق فی معرفة الخالق، حاشیه توضیح المسائل، مقالات حول مباحث الفاظ از قلم افتاده است و تعجب اینکه معرفی کتاب های چاپی را با

که مرحوم آقا بزرگ طهرانی نیز فهرست کرده اند) در ج ۶ ص ۲۳۹: مستدرکات الذریعه تألیف علامه سید عبدالعزیز طباطبائی یزدی که از سال ۱۳۵۸ ش تا سال ۱۳۷۴ ش طی شانزده سال، یازده هزار کتاب که مرحوم آقا بزرگ طهرانی ذکر نکرده - چه مؤلفین آنها مقدم بر علامه طهرانی و چه مؤخر از او بوده باشند - فهرست نموده است که امید است در آینده ای نزدیک به دست فرزندان ایشان در حدود سه هزار صفحه به طبع آراسته گردد؛ مرحوم محقق طباطبائی علاوه بر اهتمام در تدوین الذریعه و همراهی با آقا بزرگ طهرانی همزمان به استدارک پرداخته و طی آن تمامی مجلدات الذریعه را قبل از چاپ به خط خود استنساخ نموده است.

تکملة الذریعه تألیف علامه سید سعید اختر رضوی که تعداد هشتصد عنوان در نسخه پژوهی دفتر دوم معرفی شده است.

تکملة الذریعه از علامه سید محمد علی روضاتی که علاوه بر استدارک، تعلیقه و نقد و تصحیح الذریعه را نیز شامل می شود و به صورت مخطوط می باشد.

مستدرک الذریعه که علامه محمد حسین جلالی آن را تدوین کرد است و بیشتر فهرست نسخ خطی موجود در کتابخانه های کشورهای غربی و امریکا است و به صورت مخطوط می باشد.

ضعف ساختار کتاب

در این استدارک نام کتاب، مؤلف، ملاحظات، اطلاعات نسخه شناسی و کتابشناسی معرفی شده است و اکثر قریب به اتفاق این کتاب ها از فهرست کتابخانه مجلس و فهرست کتابخانه مرکز مطالعات و تحقیقات دفتر تبلیغات اسلامی اخذ شده است. این استقرار ناقص در مقایسه با فهرس صدها کتابخانه موجود در کشور و سایر کشورها و تدوین استدارک بزرگ ترین منبع کتابشناسی شیعه بسیار سخیف می نمایاند، صرف نظر از اینکه در ملاحظات کتاب اطلاعات نسخه شناسی و کتابشناسی تمیز داده نشده و ارزش علمی کتاب ها و معرفی مهمترین نسخه های خطی کتاب ها و ذکر مختصات چاپی صورت نگرفته است، این کتاب با احتساب اوراق سفید در ۲۷۰ صفحه تألیف شده است که بیست صفحه به مقدمه و هفتاد صفحه به فهرس نام کتاب ها، مؤلفین و ... اختصاص دارد. نام کتاب ها به ترتیب حروف اول عناوین از الف تا یاء فهرست شده است که در مجلات بعدی^۱ به ساختار تألیف و ترتیب عناوین و فهرس خدشه وارد می سازد. در این مجموعه ۵۹۰ عنوان کتاب فهرست شده است که بعضی عناوین کتاب ها با تسمیه ذوقی به دو نام یا سه نام معرفی شده و همه هم شماره مستقل دارد که با

۱. مجلات بعدی نیز در شرف طبع قرار دارد کتاب ماه (کلیات) ۹۶: ۲۸ و ۲۹.

آغاز و انجام به شیوه نسخ خطی بنا نهاده است مانند کتاب اساس الذخیر از تألیفات آیت الله بهبهانی (شماره ۳۷).

تکرار مدخل های الذریعه

از اشتباهات فاحش مؤلف عدم دقت و توجه درباره «استدراک» است در این کتاب مدخل هایی که در الذریعه فهرست شده است دوباره به عنوان «مستدرک» معرفی شده و عدم آشنایی با الذریعه باعث شده است کتابهایی که مرحوم آقا بزرگ چند بار معرفی کرده باز هم «مستدرک» تصور شود برای نمونه:

ش ۱: آئین بهین تألیف محمد عباس بن احمد بن محمد شروانی یمنی که در الذریعه (ج ۲، ص ۴۷۰) ذکر شده است. همین کتاب را مرحوم صدر الافاضل در مطلع الانوار با عنوان «آئین بهلین» ترجمه فارسی کتاب قانون ذکر کرده است و ترجمه مؤلف در نقباء البشر (ج ۳، ص ۹۸۷، ۹۸۸) ذکر شده است.

ش ۲: الاربع عشریات که در الذریعه (ج ۲۴، ص ۲۳۵ و ۲۳۶) با عنوان نظم المناقب فهرست شده است که چهارده منظومه از شانزده منظومه محمد کاظم بن محمد صادق کاشانی اصفهانی (۱۲۰۵ - ۱۲۷۳ هـ) می باشد که در الذریعه با مشخصات و تاریخ تألیف و ... معرفی شده و نسخه آن در کتابخانه سید محمد علی روضاتی در اصفهان موجود است.

ش ۴۱: اسرار القلوب فی اوصاف المحبوب تألیف میراز محمد باقر لاهیجی اصفهانی مشهور به نواب که در الذریعه (ج ۲۲، ص ۲۵۲) فهرست شده و ترجمه مؤلف نیز در الکرام البرره (ج ۱، ص ۱۸۸) آمده است.

ش ۴۹: اظهار الحق و معیار الصدق تألیف احمد بن زید العابدین علوی عاملی اصفهانی که درباره زندگینامه ابومسلم خراسانی است و در الذریعه درسه مدخل معرفی شده است.

در ج ۴، ص ۱۵۰ ذیل ترجمه ابی مسلم المروزی؛ در ج ۹، ص ۱۲۲۱ ذیل دیوان نقیبی اصفهانی؛ و در ج ۱۱، ص ۹۱ با عنوان «رساله اظهار الحق و معیار الصدق»:

ش ۵۱: افضل التفاسیر تألیف غلامحسین زندی شیرازی افضل الملک که خلاصه تفسیر مجمع البیان می باشد در ج ۲۲، ص ۲۱۲ با عنوان «مخلص مجمع البیان» معرفی شده است.

ش ۵۲: افضل التواریخ تألیف غلامحسین زندی شیرازی. افضل الملک درباره تاریخ حکومت مظفر الدین شاه قاجار در ج ۲۲، ص ۲۱۲ در ذیل اثر دیگر مؤلف «افضل التفاسیر» با معرفی نسخه خطی معرفی شده است.

ش ۶۲ و ۱۲۸: انجمن آرا = تذکره شعرا تألیف احمد بیک بن فرامرز گرجی متخلص به اختر در ج ۴، ص ۲۸ ذیل تذکره انجمن خاقان فاضل گروسی با عنوان «تذکره شعراء عصر فتحعلیشاه قاجار» معرفی شده. سیر تألیف این تذکره و وفات مؤلف و ادامه تدوین تذکره و ... به طور مفصل ذکر شده است و بار دیگر در ج ۹، ص ۶۱ ذیل عنوان «دیوان اختر الگرجی» یادآوری شده است.

ش ۷۰: انیس العارفين فی شرح منازل السائرين تألیف صفی الدین محمد طارمی که در ج ۲۲، ص ۲۴۸ در ذیل منازل السائرين در بخش شروع فارسی از نسخه خطی کتابخانه مجلس معرفی شده است.

ش ۷۴: بحر الآمال تألیف محمد محسن بن محمد رفیع رشتی اصفهانی متخلص به عاصی در ج ۹، ص ۱۰۰۴ ذیل دیوان مؤلف، فهرست آثار از جمله کتاب «بحر الآمال» معرفی شده است.

ش ۸۴ و ۱۲۷: بزم خاقان = تذکره السلاطین تألیف شاهزاده محمد فرزند فتحعلیشاه قاجار که در ج ۹، ص ۴۵۹ ذیل «دیوان سلطان قاجار» ذکر شده و دو نسخه خطی کتابخانه مجلس و سپهسالار معرفی شده است.

ش ۸۷: البلابل و القلاقل اثر ابوالمکارم محمود بن محمد حسنی واعظ مفسر و متکلم قرن هفتم که در ج ۳، ص ۱۴۰ بدون ذکر مؤلف در ج ۲۶، ص ۱۰۶ با ذکر مولف ذکر شده است و در دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی (ج ۱، ۶۷۶) کامل معرفی شده است.

ش ۱۰۲: التبصره فی التصریف تألیف محمد کریم خان قاجار از بزرگان شیخیه کرمان در ج ۲۶، ص ۱۴۶ با عنوان اصلی التبصره در علم صرف به زبان عربی معرفی شده است، این کتاب در سال ۱۳۷۲ ق (چاپ اول) در ۱۳۸۴ ق (چاپ دوم) در کرمان منتشر شده است. کتابشناسی آن در فهرست مشایخ عظام، ص ۴۳۱ آمده است.

ش ۱۰۵ و ۱۰۸: تجوید القرآن تألیف حاجی بن یوسف الدین اسحاق شفتی گیلانی در ج ۸، ص ۱۵۲ با عنوان دستور تجوید معرفی شده است.

ش ۱۲۱: تحلیل الکلام فی فقه الاسلام تألیف شیخ راضی تبریزی نجفی که در الذریعه ج ۷، ص ۲۳۲ با عنوان خلاصه الکلام فی فقه الاحکام فهرست شده است و علاوه بر الذریعه در معجم رجال الفكر و الاذب: ج ۱، ص ۲۹۶، گنجینه دانشمندان، ج ۲، ص ۱۰۰، نقباء البشر، ج ۲، ص ۷۱۷، آثار الحجه، ج ۲، ص ۹۳، تربت پاکان قم، ج ۲، ص ۷۰۳،

ش ۱۷۲: تفسیر آیه شریفه «فلا أقسم بمواقع النجوم» تألیف محمد بن محمود دهمدر درج ۲۶، ص ۱۴۵ با عنوان «تاویل آیه فلا أقسم بمواقع النجوم» فهرست شده است.

ش ۱۸۸: تلخیص التراجیم و تنقیح المعاجم از تألیفات سید محمد بحر العلوم حسینی قزوینی درج ۵، ص ۱۱۵ در ذیل «جغرافیای عالم» اثر دیگر مولف ذکر شده است و بار دیگر درج ۱۰، ص ۱۴۸ با عنوان «رجال السید محمد» به طور مستقل معرفی شده است.

ش ۱۹۱: التهذیب فی النحو از آثار شیخ بهائی که در اصل «تهذیب البیان» می باشد درج ۴، ص ۱۱۵ و ج ۴، ص ۵۰۹ معرفی و شروع این کتاب درج ۱۳، ص ۱۵۸ فهرست شده است.

ش ۱۹۷: جامع الاحکام فی مسائل الحلال و الحرام، تألیف رضی الدین محمد الحسینی درج ۲۴، ص ۳۶۲ در پاورقی با تصریح به اینکه در محل خود آورده نشده است درج ۲۶، ص ۲۴۷ به طور مفصل معرفی شده است.

ش ۲۱۴: الجواهر السنیة شرح عوالم المائده تألیف محمد علی بن محمد حسن آرائی کاشانی در الذریعه ج ۱۳، ص ۳۷۲ و ج ۲۱، ص ۳۸۵ معرفی شده است.

ش ۲۱۶: جواهر مکنونه، تألیف مصطفی بن محمد خوئی که ج ۵، ص ۲۸۲ با عنوان «جواهر مکنونه او لثالی مخزونه» آمده است.

ش ۲۱۷: جواهرنامه تألیف شاه محمد بن مبارک قزوینی که درج ۲۱، ص ۲۵۵ با عنوان «معرفت جواهر یا جواهر نامه» معرفی شده است.

ش ۲۴۸: حاشیة الشفاء از آقا جمال خوانساری که حاشیه بر قسم الهیات شغامی باشد و با همان آغاز و تفصیل در الذریعه ج ۶، ص ۱۴۲ و ۱۴۳ معرفی شده است.

ش ۲۷۰: حدائق الادباء، تألیف عبدالرزاق بیک بن نجفقلی دنبلی درج ۹، ص ۱۰۸۳ در ذیل عنوان دیوان مؤلف دیوان مفتون دنبلی معرفی شده است.

ش ۲۷۱: حدوث العالم تألیف حسین بن ابراهیم تنکابنی که درج ۱، ص ۸۹ با عنوان «اثبات حدوث العالم» معرفی شده است.

ش ۲۷۵: حقیقة الایمان تألیف شهید ثانی که درج ۷، ص ۳۰ و ۳۱ با عنوان «حقایق الایمان» قریب به یک صفحه معرفی شده است و بار دیگر درج ۲، ص ۵۱۴ با عنوان «الایمان و الاسلام» معرفی شده است و این کتاب در ۱۳۰۵ ق به طبع رسیده است.

موسوعة نجف الاشرف، ج ۷، ص ۸۵، مع علماء النجف، ج ۲، ص ۱۷۵ با همین عنوان ذکر شده است. این اثر در سال ۱۳۸۲ ش از سوی انتشارات امیر قلم تهران منتشر شده است.

ش ۱۲۳: تذکرة الافکار حکیم سعید بن محمد صالح خلخالی، درج ۲۶، ص ۱۷۸ با همان عبارات و الفاظ معرفی شده است.

ش ۱۳۰: تذکرة کاظم با عنوان «تذکرة الشعراء» کاظم توسیرکانی درج ۹، ص ۹۰۰ از نسخه موجود در کتابخانه مجلس با عین عبارات و الفاظ معرفی شده است.

ش ۱۵۷ و ۵۴۳: تزویج نامه و منظومه تزویج نامه تألیف میرزا عبدالمجید ناجی تبریزی درج ۱۹، ص ۱۴۲ با عنوان «مثنوی تزویج نامه» از نسخه موجود در دانشگاه تهران معرفی شده است.

ش ۱۵۸: تشویق السالکین الی معارج الحق و الیقین اثر ملا حبیب الله شریف کاشانی درج ۱۹، ص ۱۴۳ با عنوان «مثنوی تشویق السالکین» معرفی شده است.

ش ۱۵۹: تصریف از سید محمد تقی بن محمد شفیع کازرونی بوشهری که در الذریعه با عنوان «شرح تصریف» درج ۱۳، ص ۱۴۹ فهرست شده است. علاوه بر آن سید محمد تقی حجت بوشهری از علمای قرن چهاردهم می باشد و این کتاب را در اوایل تحصیل در حوزه به سال ۱۳۱۵ ق نوشته است که اشتباهاً از علمای قرن سیزدهم قلمداد شده و مزید بر آن، کتاب «تصریف» که از نام و آغاز و انجام آن روشن است در علم «صرف» می باشد که عنوان شده از عوامل فی النحو، الفیه ابن مالک، و مصنفات زمحشری و ... اقتباس شده است. شرح حال و آثار این نویسنده در کتاب علما و نویسندگان بوشهر بر پایه کتاب الذریعه الی تصانیف الشیعه، شیخ آقا بزرگ تهرانی نویسنده بوشهری، ص ۲۸، ۲۹، ۶۰ و ۶۱ به تفصیل آمده است.

ش ۱۶۳: تعلیقات علی المسائل المهنائیه تألیف شیخ اسماعیل بن محمد حسین مازندرانی که درج ۷، ص ۱۱۰ با عنوان «حواشی المسائل المهنائیه» از ملا اسماعیل خواجهوئی (م ۱۱۷۳ ق) که در زمان حمله افغان ها به اصفهان در سال ۱۱۳۵ ق تألیف شده است.

ش ۱۷۱: تفسیر آیه شریفه «رب المشرقین و رب المغربین» اثر محمد تقی بن محمد حسین کاشانی که درج ۴، ص ۴۸۹ با عنوان «توضیح الآیات» ذکر شده که جواب سؤال از بعضی آیات و تفسیر آیه «رب المشرقین و ...» می باشد و نسخه موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی معرفی شده است و این کتاب در سال ۱۳۰۱ ق در تهران به طبع رسیده است.

ش ۴۱۶: عجائب الاخبار و نوادر الآثار تألیف علامه سید عبداللّه شیر که در ج ۱۵، ص ۲۱۸ با عنوان «غرائب الاخبار و نوادر الآثار» معرفی شده است که در دوازده هزار سطر تألیف گردیده است.

ش ۵۴۰: منشعبه للصرف که در ج ۲۳، ص ۴۶ با عنوان «منشعبه» ذکر شده است.

ش ۴۶۷: لمعات قدسیه از احمد بن بن محمد ابراهیم بن نعمت الله الاردکانی که در ج ۱۱، ص ۵۰ با عنوان «رسالة فی اربعین حدیثاً» ذکر شده است.

ش ۴۶۱: لئالی الاحکام تألیف میرزا ابراهیم بن جمال الدین محلاتی که در ج ۱۸، ص ۲۵۷ معرفی شده است که در حقیقت تألیف جمال الدین محلاتی می باشد و در تقیاء البشر (ج ۱، ص ۱۱) نیز تصریح شده است: «کما ذکره المیرزا فرصت شیرازی آثار العجم ص ۴۴۰ و ذکران والده مرجعاً فی محلات وله شرح زبدة الاصول و لئالی الاحکام فی الفقه» این اثر تألیف والد میرزا ابراهیم، میرزا محمد علی جمال الدین محلاتی می باشد.

ش ۴۷۵: مبانی الفروع تألیف شیخ ابراهیم شیروانی از شاگردان صاحب جواهر که در ج ۱۹، ص ۴۶ با عنوان «مبانی الفقه» از نسخه موجود در کتابخانه نجف اشرف معرفی شده است.

ش ۵۷۴: نوافح الاسحار فی نتایج الاخبار تألیف شیخ محمد مهدی فتونی عاملی نجفی که در الذریعه ج ۲۴، ص ۴۲ با عنوان «نتایج الاخبار و نوافح الازهار فی الاحکام المنصوصة بالعموم و الخصوص من الكتاب و المائة عن الائمة الاطیاب فی کتب الاربعه و غيرها من کتب الاصحاب» به صورت مفصل فهرست شده است.

ش ۵۷۴: نوافح الاسحار فی نتایج الاخبار تألیف شیخ محمد مهدی فتونی عاملی نجفی که در الذریعه ج ۲۴، ص ۴۲ با عنوان اصلی «نتایج الاخبار و نوافح الازهار» معرفی شده است و غیر از آن در تکمله امل الامل: ۳۹۲ و اعیان الشیعه ج ۱۰، ص ۶۷، فهرست کتابخانه مرعشی ج ۱۲/۲۰ با همین عنوان فهرست شده است.

ش ۵۷۷: نهایة الايضاح فی شرح باب المساحة من المفتاح تألیف محمد علی بن اسماعیل حسینی بیرجندی که در ج ۲۴، ص ۳۹۶ با عنوان «نهایة الايضاح» در موضوع هندسه معرفی شده است.

ش ۵۴۸: منهج الیقین و صحیفة المنتقین که این مدخل با مدخل تکراری ۱۴۱ با عنوان «ترجمه بحار الانوار» معرفی شده

ش ۲۷۷ و ۳۶۰: حکمة یمانی در شرح فصل ثانی = شرح الدرر المکنونه، تألیف محمد بن محمد باقر نواب لاهیجی که در ج ۲۲، ص ۲۵۲ با عنوان «منازلات» مجموعه رسائل فارسی از روی نسخه شماره ۶۸۲ کتابخانه ملی معرفی شده است.

ش ۳۱۰: رساله الخطیبه تألیف شیخ احمد بن عبدالرضا البصری (مهدب الدین) با عنوان «رسم الخط» در ج ۱۱، ص ۲۳۱ با مشخصات تألیف در روستای خاور از نواحی مشهد و آغاز نسخه (احمدک یا من علم ...) معرفی شده است.

ش ۴۳۶: فلاندر الدرر فی بیان آیات الاحکام تألیف احمد بن اسماعیل جزایری نجفی (متوفی (۱۱۵۱) که در الذریعه ج ۴، ص ۲۶۹ با عنوان «تفسیر جزایری» و ج ۴، ص ۳۰۲ با عنوان «تفسیر فلاندر الدرر» و در ج ۱۷، ۱۶۱ و ۱۶۲ با عنوان «فلاندر الدرر فی بیان آیات الاحکام بالاثر» به طور مفصل معرفی شده است.

ش ۴۶۲: اللآلی البهیة از محمد بن اسماعیل الابی که در الذریعه ج ۳، ص ۱۶۵ با عنوان «الرسالة البهیة» و ج ۱۱، ص ۱۳۳ با عنوان «الرسالة البهیة فی الرد علی الطائفة الغویة» و در ج ۱۵، ص ۲۹۵ با نام «عقد اللئالی البهیة فی رد الطائفة الغویة» معرفی شده است که نام اصلی کتاب «عقد اللئالی البهیة فی الرد علی الطائفة الغویة» می باشد.

مؤلف آن محمد بن اسماعیل بن عبدالجبار الحائری معروف به ابی علی رجالی صاحب کتاب رجال «منتهی المقال فی احوال الرجال» می باشد، این اشتباه در نام و مؤلف کتاب از فهرست کتابخانه مرکز مطالعات که مؤلف را «محمد بن اسماعیل آبی» معرفی کرده ناشی شده است و مؤلف هم کلمه «آبی» را تبدیل به «الآبی» نموده است.

ش ۵۰۲: مروج الذهب و معاد الجواهر از علی بن حسین بن علی مسعودی (م ۳۴۶ هـ) که در الذریعه در (ج ۱، ص ۳۳۱) ذیل مدخل «اخبار الزمان و من اباده الحدثان» آمده است.

مسعودی بنا بر نوشته خود در مقدمه مروج الذهب و مقدمه التبنیة و الاشراف کتاب اخبار الزمان را در سی جلد تألیف کرده که درباره تاریخ و جغرافیای اماکن و ذکر ملوک و اخبار انبیاء و تاریخ خلفای راشدین و بنی امیه و بنی عباس می باشد و از آغاز آفرینش تا سال تألیف کتاب (۳۳۲ ق) را در بر می گیرد و بار دیگر خلاصه را مختصر نموده و «مروج الذهب و معاد الجواهر» نامیده است. نسخه هایی از این کتاب در کتابخانه ظاهریه دمشق و کتابخانه آبروزینا میلان ایتالیا موجود است، مرحوم آقا بزرگ طهرانی کتاب مروج الذهب را در معرفی کتاب های دیگر ۶۵ مرتبه تکرار کرده است.

اشاره کرده است، برای اطلاعات بیشتر به دائرة المعارف تشیع (ج ۱، ص ۴۲۸، ۴۲۹) دایرة المعارف بزرگ اسلامی (ج ۶، ص ۱۰۰) و موسوعة مولفی الامامیه (ج ۲، ص ۲۴۳، ۲۴۴) مراجعه شود. همین مؤلف در دایرة المعارف تشیع به اشتباه دو مرتبه (در ج ۱ با عنوان ابوالفتح سعیدی و در ج ۹ با عنوان شرقه) معرفی شده است.

شیعه شناسی صاحبان آثار

مرحوم آقا بزرگ تهرانی در الذریعه به کتاب های نویسندگان غیر شیعی که خارج از موضوع کتاب است پرداخته است و علت آن دلایلی از این دست می باشد: ۱. و این آثار درباره شیعه و اصول و اعتقادات شیعه تألیف شده است؛ ۲. بودن مؤلف در مجتمع شیعی و تألیف کتاب به روش تشیع کافی است حکم کنیم از تألیفات شیعه محسوب شود؛ ۳. نویسندگان آثار از نظر سیاسی شیعه نبوده، لکن اکثریت از نظر فلسفی و کلامی شیعه بوده اند؛ ۴. با فهرست این آثار مانع از بین رفتن و مفقود شدن آنها گردید، چه اینکه بسیاری از فهرست های نسخه های خطی و کتاب های تراجم و کتابشناسی و ... هنوز چاپ نشده بود؛ ۵. ذکر بعضی کتاب ها و تعلیقات از سوی دیگران صورت گرفته است، اما الذریعه نیز بایست تنقیح و تنظیم شود و مؤلف مستدرک بعد از نیم قرن همان سبک و سیاق را پی گرفته و عناوینی را بدون نظم و روش عرضه کرده است، برای نمونه:

۲۴۱، ۲۵۷: حاشیه شرح حکمة العین و حاشیه محاکمات تألیف میرزا حبیب الله جان باغثوی شیرازی (۵۹۹۴) یکی از آخرین حکمای بزرگ ایران پیرو طریقه اشمریه و از شافعیان متعصب می باشد.

ش ۱۵۴: تشریح الادارک فی شرح تشریح الافلاک، تألیف ابراهیم بن حیدر صفوی حسین آبادی. این کتاب شرح مزجی «تشریح الافلاک» شیخ بهائی در موضوع علم هیئت می باشد و از نسخه معرفی شده کتابخانه مرعشی فهمیده می شود که شارح در خطبه آغازین کتاب به مسلک جد خود احمد بن حیدر حیدری شافعی بوده است.

۱۷۶: تفسیر و حاشیه نهیة الطلب از شاه نعمت الله ولی که غیر شیعه بودن و پیرو طریق اشعریه بودن وی احتیاجی به توضیح ندارد.

مواردی دیگر

ش ۲۴۲ و ۲۴۴: حاشیه شرح حکمة العین و حاشیه شرح المواقف که از روی فهرست مجلس به اشتباه تألیف کمال الدین

است، تألیف محمد رضی بن محمد تقی بن عبدالله بن محمد تقی مجلسی (برادرزاده علامه مجلسی دوم) می باشد که جلد نهم بحار الانوار در موضوع امامت امیرالمؤمنین علی (ع) را به فارسی ترجمه کرده است. این کتاب در الذریعه (ج ۱۵، ص ۲۳) با عنوان صحیح «صحیفة المومنتین و منهج الیقین» و بار دیگر در ج ۴، ص ۸۸ با عنوان «ترجمه تاسع بحار» معرفی شده است و فقط در دو نسخه موجود در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی به شماره ۱۸۷۶ و ۱۹۰۷ با عنوان «منهج الیقین و ...» فهرست شده است و در نسخه های دیگر کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۷۱۷۸، در فهرست نسخه های خطی فارسی (ج ۲، ص ۹۶۸، ج ۶، ۴۵۰۱) در کتابخانه ملی ملک به شماره ۶۱۴۴، در فهرست نسخه های خطی فارسی پاکستان (ج ۱۰، ص ۲۹۶، ۲۹۷) در کتابخانه موزه ملی کراچی و کتابخانه آصفیه هند: (ج ۳، ص ۳۸۰) و، عنوان «صحیفة المتقین و منهج الیقین» آورده شده است.

ش ۷۰ و ۳۸۷: انیس العارفين فین فی شرح منازل السائرین تألیف صفی الدین محمد الطارمی که در الذریعه (ج ۲۲، ص ۲۴۸) با مختصات معرفی شده از روی نسخه کتابخانه مجلس معرفی شده است.

ش ۲۳۷: حاشیه شرح آداب البحث للعضدی = حاشیة الرسالة الحنفیة این حاشیه تألیف ابوالفتح بن مخدوم حسینی قزوینی (م ۹۷۶ ق / ۱۵۶۸ م) در سال ۹۵۳ ق تألیف شده است که تاریخ وفات مؤلف (۹۵۰ ق) در صفحات ۱۱۸ و ۱۲۲ اشتباه ثبت شده است و مرحوم آقا بزرگ تهرانی کتاب مورد نظر را با تألیف دیگر مؤلف حاشیه بر شرح قطب الدین رازی بر شمسیه نجم الدین کاتبی قزوینی که هر دو در موضوع منطوق می باشد با عنوان «حواشی النقیه علی الآداب و الشمسیه» در ج ۷، ص ۱۱۱ ذکر کرده است که حاشیه است بر شرح ملا محمد حنفی تبریزی بر کتاب «آداب البحث» قاضی عضد الدین ایجی و موضوع آن آداب البحث یا مناظره؛ صنعت جدل در منطوق می باشد و ده ها نسخه از جمله در کتابخانه اداره اوقاف موصل هفت نسخه، کتابخانه آستان قدس رضوی (ع) سه نسخه، کتابخانه دانشگاه تهران دو نسخه، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی دو نسخه، و کتابخانه وزیری یزد و کتابخانه مدرسه فیضیه و ... موجود می باشد و جالب اینکه در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۳۷۴۳ / ۲ معرفی در فهرست جلد دهم، بخش چهارم، صفحه ۱۷۳۸ و به شماره ۳۴۸۲ / ۲ در جلد دهم، بخش سوم، صفحه ۱۴۴۱ موجود است که مؤلف فقط به فهرست کتابخانه مرکز مطالعات و تحقیقات

مسعود شیروانی (۹۹۵ ق) محسوب شده است و همان گونه که در کشف الطنون (ج ۱، ص ۶۸۵) معجم المؤلفین (ج ۱۲، ص ۲۲۷) و فهرست دانشگاه تهران (ج ۳، ص ۲۳۸) مسطور است تألیف کمال الدین مسعود شیروانی می باشد.

ش ۲۹۲: دقائق التاویل و حقائق التنزیل تألیف ابی المکارم قوام الدین محمد حسنی از منابع تعلیقه الذریعه محقق طباطبائی و مقدمه کتاب البلابل و القلاقل نوشته شده است، غافل از اینکه در کتابخانه مجلس به شماره ۱۸۳۹۴ [فهرست کتابخانه مجلس سنا، ج ۲، ص ۳۲۴] نسخه آن موجود است.

* تاریخ وفات میر ابو الفتح حسینی سعیدی در صفحه ۱۱۷ سال ۹۷۶ ق و در صفحه ۱۲۲ سال ۹۵۰ ق نوشته شده است.

ش ۲۹۷: دیوان بهجت الشعراء او شعره که نوشته شده است اشعارش در مجموعه قلندر شاه موسوم به دفتر الهیات یافت شده است و مؤلف غیر از وی چند شعر از عبدالباقی افندی و قلندر شاه خوئی پیدا کرده و برای هر کدام دیوان درست کرده است در جلد هفدهم فهرست کتابخانه مجلس دیوان بهجت قاجار به شماره ۵۹۵۲ معرفی شده است.

ش ۲۲۰: حاجی بنیاد مجموعه ای است که به خط حاجی بنیاد تبریزی خوشنویس کتابت شده است و به این ترتیب نام کتاب، مؤلف و خطاط یک عنوان شده است.

ش ۲۹ و ۴۳۸: تذکره شعرا یا کاشان یا کاشانه دانش تألیف حسین بیضائی (پرتو) که مؤلف چنین معرفی شده است:

«للمیرزا حسین بن المیرزا علی محمد خان الادیب الروح الامینی الآرانی الکاشانی المشتهر بپرتو بیضائی من ادباء القرن الاخیر و المتوفی سنه ۱۳۴۸ ش و المدفون بمقبره الفیض الکاشانی بمدینه الکاشان». با این اطناب کتاب بعد از سال تألیف الذریعه نوشته شده و مؤلف غیر از این هم تألیفات دیگری درباره تاریخ کاشان، تاریخ زورخانه (ورزش باستانی ایران) و ... داشته است که یکی گلچین شده است.

ش ۳۰۰: دیوان عبدالباقی افندی او شعره که منبع آن معرفی شده است: «فی دفتر الهیات لقلندر شاه خوئی فی مکتبه المجلس برقم ۸۹۱۹، من ورقه ۲۷۳ الی ۲۷۲» و این گونه یک ورقه شعر دیوان معرفی شده است،

ش ۱۰۴: تجوید القرآن که موضوع کتاب شیخ مهذب الدین احمد بن عبدالرضا بصری می باشد عنوان کتاب تلقی شده است. با اینکه صاحب الذریعه نیز این کتاب را با عنوان تجوید القرآن آورده است، مؤلف به جای «یاتی بعنوان» نوشته است «مر باسمه» که در صفحات بعد با عنوان «التنضیدیه» آمده است.

ش ۳۸: استیفاء المهمات: که در ادامه معرفی آمده است «ذکره الاستاد الحائری بهامش نسخه من الذریعه من دون ذکر اسم المؤلف» که بدون اینکه معرفی شود در چه موضوع، مؤلف، از کدام کتابخانه و مصدر کتابشناسی اخذ شده است که البته نمونه های دیگری از این قبیل وجود دارد.

فهرست تألیفات شیعه و الذریعه

الذریعه بزرگترین و غنی ترین منبع کتابشناسی که می بایست تنظیم و تصحیح و تکمیل گردد و در عصر حاضر دانشنامه هایی به این امر می پردازند از جمله:

۱. فهرست آثار مکتوب شیعه^۲ که به همت محقق پر تلاش حجت الاسلام رضا مختاری در مؤسسه کتابشناسی بزرگ شیعه در قم تدوین می شود که به فهرست آثار شیعه به طور اعم از آغاز تا سال ۱۴۰۰ ق به سه زبان فارسی، عربی و انگلیسی می پردازد، این منبع قریب به چهل جلد رحلی خواهد شد و هم اکنون در مرحله تحقیق می باشد.^۳

۲. موسوعة مؤلفی الامامیه که در مجمع الفکر الاسلامی = مجمع اندیشه اسلامی در قم تدوین می شود که قریب به صد جلد وزیری خواهد شد. در این اثر نام مؤلفین به ترتیب نام کوچک و ترتیب الفبا تنظیم شده و شرح حال علمی و تألیفات آنها ذکر می شود و شامل نویسندگان شیعه امامیه از آغاز تا سال تدوین کتاب می شود از این موسوعه هفت جلد از سال ۱۴۲۱ ق تا کنون، حرف الف از نام «آتشی تا» اقرار به چاپ رسیده است.

این دانشنامه ها همتی بزرگ و تحقیقی جامع می طلبد، چرا که فهرست تمام آثار شیعه اعم از نسخه های خطی و چاپی در کلیه موضوعات و که در تمام گستره جهان تألیف شده اند، فراتر از گفتن و نوشتن می باشد، امید است فهرست آثار شیعه که ادامه راه الذریعه می باشد به طور منظم و جامع نه این گونه که در نقد آمده است به صورت پراکنده پریشان تداوم یابد.

۲. این نام قطعی نمی باشد.

۳. این طرح در مجله آینه پژوهش شماره ۲۹-۳۰ (بهمن و اسفند ۱۳۷۳) معرفی شده و سپس به صورت کتاب مستقل با عنوان طرح تدوین کتابشناسی بزرگ شیعه در سال ۱۳۷۶ از سوی مرکز بررسی های اسلامی الغدیر و بار دیگر در کتاب جمع پریشان [مجموعه مقالات جناب آقای مختاری] در جلد اول به طبع رسیده است.

